

Research Paper

“मागासवर्गीय जातीमधील व्यवसायिक गतिशीलता”

प्रा. डी. एम. महाकाळे (समाजशास्त्र)

विद्या विकास कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
समुद्रपूर ता. समुद्रपूर जि. वर्धा

प्रस्तावना

प्रस्तुत अध्ययन विशेष व्यवसायामधील सामाजिक गतिशीलतेच्या प्रक्रियेबाबतचे अध्ययन आहे. मागील शे दीडशे वर्षात भारतीय समाजरचनेतील संक्रमणांचा (परिवर्तनाचा) केवळ वेगच वाढलेला नाही तर समाज जीवनाच्या सर्वच पैलूंमध्ये जाणवण्यासारखी परिवर्तने होत चालली आहेत. संयुक्त कुटुंब, जातीव्यवस्था व ग्रामीण समुदाय ह्या भारतीय समाज रचनेत सापेक्ष स्थायीत्व सातत्यप्रदान करण-या तीन आधारस्तंभामध्ये झपाट्याने बदल होत आहेत. भारतीय समाज व्यवस्थेच्या विविध पैलूंमध्ये घडून येणा-या परिवर्तनामध्ये जास्त महत्वाची व दुरगामी परिणाम असणारी परिवर्तने म्हणून आपणास येथील पारंपारिक स्तरीकरण व्यवस्थेत घडून येत असलेल्या परिवर्तनाचा निर्देश करता येईल.

आवृत्त स्वास्थाच्या स्तरीकरण व्यवस्थेच्या जागी मुक्त स्वास्थाची स्तरीकरण व्यवस्था अस्तित्वात येत असून स्पर्धा, संघर्ष, कर्तृत्व, सिध्दी व व्यवसायांच्या विशेषीकरणात व व्यावसायिक शिक्षणात समाजजीवनात वाढते महत्व प्राप्त होत आहे. एरवी संथ असलेले भारतीय समाज जीवन औदयोगीकरणाच्या व नागरीकरणाच्या आघातांनी ढवळून निघत असून त्यामुळे भारतीयांच्या व्यवसायक दृष्टीमध्ये, व्यक्तीला गटांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेबाबत आणि त्याचबरोबर सत्ता, संपत्ती यांच्या संबंधीच्या दृष्टीत आमुलाग्र परिवर्तन होत आहेत. समाजातील क्षेत्रीय व व्यावसायिक गतिशीलतेचे प्रमाण वाढत चालले आहे. पण मागील 100 वर्षात भारतीय समाजव्यवस्थेच्या विविध अंगामध्ये जे बदल घडून आले व येत आहेत ते बदल तणाव रहीत राहिले नाहीत. या परिवर्तनामुळे भारतीय समाजात नवीन प्रकारचे ताण-तणाव व समस्या अस्तित्वात आल्या आहेत. म्हणूनच भारतीय समाजाच्या पारंपारीक स्तरीकरण व्यवस्थेत घडून येत असलेली परिवर्तने व त्यातून निर्माण होणारे तणाव आणि प्रादेशिक-क्षेत्रीय स्थलांतरांचे व व्यावसायिक गतिशीलतेचे व त्यातून उत्पन्न होणा-या समस्या यांना समाजशास्त्रीय संशोधन - अध्ययन दृष्ट्या अग्रगण्य महत्व प्राप्त झाले आहे. असे म्हटल्यास ते अतिशयोक्त ठरणार नाही.

समाजाची स्तरीकरण व्यवस्था समाजशास्त्रीय संशोधन - अध्ययनासाठी केन्द्रीय महत्वाचा विषय असण्याची अनेक कारणे सांगता येतील. एकतर सर्वच स्तरीकरण व्यवस्थेमध्ये होत असते व या स्तरांची अधिकमित रचना त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेप्रमाणे निर्धारित होत असते. त्यामुळे समाजातील व्यक्तींच्या, कुटुंबाच्या व स्तरांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेचे निर्धारण ज्या मूल्यांद्वारा होत असते त्या मूल्यांच्या अनुशंगाने प्रतिष्ठेचे होणारे वितरण हे नेहमीच तणावजनक असते उच्च किंवा नीच प्रतिष्ठेप्रमाणे.

उद्देश

- 1) पिढ्यांमधील व्यावसायिक गतिशीलता सामाजिक प्रतिष्ठेसंबंधीच्या बदलत्या कल्पनांची द्योतक आहे काय याचा शोध घेणे.
- 2) उत्तर दात्यांमध्ये व्यावसायिक गतिमानता किती प्रमाणात दिसून येते याचा शोध घेणे.
- 3) उत्तर दात्यांच्या व्यवसायासंबंधीच्या दृष्टीकोनावर अजूनही पारंपारीक मुल्यांचा व मान्यतांचा प्रभाव दिसून येतो काय हे पाहणे.
- 4) व्यवसाय बदल करताना त्या संबंधीच्या उत्तर दात्यांच्या

निर्णयात प्रभावीत करणारे घटक-कारक कोणते यांचा शोध घेणे.

स्तरांची होत जाणारी एक अधिकमित व्यवस्था म्हणून स्तरीकरण व्यवस्थेचा विचार करतांना या स्तरांचा शोध समाजांच्या संदर्भात वर्ग म्हणून तर भारतीय समाजाच्या संदर्भात हा जाती म्हणून उल्लेख करता येईल. वर्गव्यवस्था किंवा जातीव्यवस्था समाजशास्त्रीय अध्ययन दृष्ट्या महत्वाची असण्याचे कारण केवळ या व्यवस्थेत निहीत असणा-या तणावामध्ये व विशमतेतच आहे असे नाही तर त्याचबरोबर वर्गांना किंवा जातींना व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाची घडण करण्याच्या दृष्टीने असणारे मध्यवर्ती महत्व हे देखील अशा अध्ययना मागील आणखी एक कारण मानता येईल.

स्तरीकरण व्यवस्था मग ती वर्ग स्वरूपी असो किंवा जाती स्वरूपी असो सर्वस्वी असो सर्वस्वी स्थिर कधीच असत नाही. म्हणजे प्रत्येक समाजाच्या स्तरीकरण व्यवस्थेत व्यवस्थाअंतर्गत ताणतणावांमुळे व्यवस्थाबाह्य घटकांच्या आघातामुळे सतत परिवर्तने होत असतात. कधी ही परिवर्तने मंदगतीने तर कधी झपाट्याने घडून येतात व परिवर्तनांच्या झपाट्यावर सामाजिक ताण-तणावांची त्रिप्रता अवलंबून असते. भारतीय समाजाच्या संदर्भात बोलावयाचे झाल्यास आपणास हे दाखविता येण्यासारखे आहे की हजारो वर्षांची पार्श्वभूमी असणारी येथील स्तरीकरण व्यवस्था - जाती- व्यवस्था ही देखील कधीच सर्वस्वी स्थिर होत नव्हती. या व्यवस्थेतील जातींच्या म्हणजे व्तवमिपवद होय. अशा व्यवसायाचे आणखी एक वैशिष्ट्ये म्हणजे तो व्यवसाय करण्यासाठी व्यक्तीस सनद किंवा परवाना मिळवावा लागतो. वकिलाची सनद काढल्याखेरीज किंवा डॉक्टरांसाठी त्महपेजतंजपवद कमहतमम झाल्या असल्याखेरीज व्यक्तींना तो व्यवसाय करता येत नाहीत. प्रस्तुत अध्ययनात ज्या व्यवसायांचा विचार करण्यात आला आहे त्यांच्यात ही तिन्ही वैशिष्ट्ये आहेत. प्रस्तुत अध्ययनात असे एकंदर चार व्यवसाय निवडण्यात आले असून या व्यवसायांमधील गतिशीलतेचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

या चार व्यावसायिकांचे सामाजिक गतिशीलतेच्या संदर्भात अध्ययन करतांना ते अध्ययन खालील प्रमुख उद्दिष्टांच्या अनुरोधाने करण्यात आले आहे. प्रस्तुत अध्ययनाची मुख्य उद्दिष्ट्ये खालील प्रमाणे सांगता येतील.

- 1) पिढी-दर-पिढी सामाजिक गतिशीलतेचे प्रमाण वाढत आहे काय याचा अंदाज घेणे.
- 2) तीन पिढ्यांमध्ये जे व्यावसायिक बदल झाले अहेत त्यांचा रोख कशाकडे आहे याचा अंदाज घेणे.

सामाजिक प्रतिष्ठेत व त्यांच्या अधिकमिती स्थानांमध्ये चढउतार होत आले आहेत. भारतातील सर्वच भागांमध्ये वर्ण व्यवस्थेची चौकट जरी समान असली तरी या चौकटीप्रमाणे निरनिराळ्या भागांमध्ये जातींची अधिकमिती रचना एकसारखीच होती असे नाही त्या रचनेबाबत प्रदेशाप्रदेशांमध्ये भेद होतो जाती व्यवस्थेच्या संदर्भात लक्षात घ्यावयाचा आढावा एक महत्वाचा मुद्दा म्हणजे सामाजिक प्रतिष्ठेबाबतचे चढउतार साधीक होते. म्हणजे जातींच्या श्रेणीकमात एखादा पुर्ण गटच वरच्या श्रेणीत सामावून घेतला जावयाचा पण असे संमिलीकरण अत्यंत मंद गतीने होत असते. कनिष्ठ जातीय गटांना वरीष्ठ स्थानी असणा-या जातीमध्ये समाविष्ट करून घेण्याची प्रक्रिया चार-पाच पिढ्या चालत असे सांगावयाचा मुद्दा हाच की जाती व्यवस्था ही सामाजिक प्रतिष्ठेनुसार जातींची लावण्यात आलेली अधिकमिती रचना असली व जरी जातींशी व्यवसायाचा संबंध जोडून देण्यात आलेला असला तरी जाती व्यवस्थेमधील जातींच्या प्रतिष्ठे व व्यवसायांमध्ये कालमानानुसार बदल होतच असत. मागील 100 वर्षात या बदलांची व्याप्ती व गती वाढली आहे. औद्योगिकीकरणाने वाढत्या गतीबरोबरच समाजात नवनविन व्यावसायिक भूमिका अस्तित्वात येत आहेत. या भूमिका वढविण्याची क्षमता व्यक्तीमध्ये निर्माण करण्याच्या दृष्टीने व्यक्तींच्या सामाजिक गतिशीलतेचे अध्ययन व्यवसायांच्या अनुशंगाने करण्यात आले असल्याने प्रस्तुत अध्ययनात व्यवसायाची संकल्पना कोणत्या अर्थी वापरण्यात येत आहे याचे थोडेसे स्पष्टीकरण आवश्यक आहे. व्यक्तीचा व्यवसाय तिच्या चरितार्थाचे प्रमुख साधन असते वंशपरंपरागत व्यवसाय हे जातीव्यवस्थेचे एक व्यवच्छेदक लक्षण आहे असे म्हणताना आपण हेच दर्शवितो की, प्रत्येक जातीचा वंशपरंपरागत असा व्यवसाय असून त्या जातीतील व्यक्ती व कुटुंबाच्या चरितार्थाचे तेच मुख्य साधन असते. व्यवसाय वंशपरंपरागत असल्यामुळे त्या व्यवसायासाठी लागणारे शिक्षा व्यक्तिस लहानपणापासूनच कुटुंबातच मिळत असे. पण औद्योगिकीकरणाने झपाट्यात ही स्थिती अनेक कारणांमुळे बदलत जाणे अपरिहार्य होते. औद्योगिकीकरणाने ओघात जसे नवनविन व विशेषीत व्यवसाय अस्तित्वात येत गेले त्याचप्रमाणे हे व्यवसाय करण्याची क्षमता व्यक्तिस येण्यासाठी विशेषीत व औपचारीकशिक्षण घेऊन विशिष्ट व्यवसाय करण्यात पात्र झालेल्या व्यक्तीचाच आपण चतवमिपवदंस म्हणून विचार करतो. थोडक्यात म्हणजे ज्यासाठी विशेषीत व औपचारिकशिक्षण आवश्यक आहे असा कोणताही व्यवसाय पारंपारीक शिक्षण पध्दत असमर्थ ठरत आहे. नवनविन व्यावसायिक भूमिकांच्या उदया बरोबर आणि देशाच्या उद्योगधंद्यांच्या विकासात या भूमिकांना असणा-या महत्त्वामुळे व्यवसायांच्या प्रतिष्ठे संबंधीच्या आमच्या कल्पनाच बदलत आहेत. पूर्वापार प्रतिष्ठित मानण्यात आलेले व्यवसाय प्रतिष्ठा स्पर्धेत मागे पडत आहेत त्यामुळे ज्यांना नव्याने उच्चप्रतिष्ठी सामाजिक प्रतिष्ठा लागत आहे अशा व्यवसायांमध्ये प्रवेश मिळण्यासाठी व्यक्तींमध्ये वाढती स्पर्धा सुरु झाली. दुस-या शब्दांमध्ये सांगावयाचे म्हणजे आजचे समाजजीवन जास्त गतिमान झाले आहे. या सामाजिक गतिमानतेचा सामाजिक स्तरीकरण व्यवस्थेवर पडणारा प्रभाव स्पष्टपणेच लक्षात येणासारखा आहे.

उपसंहार आणि निष्कर्ष
अत्यंत मर्यादीत अशा अध्ययनाच्या आधारे सर्वसामान्य पातळीवर प्रमाणीत ठरू शकतील असे निष्कर्ष व अशी सामान्यीकरणे बांधण्याचा प्रयत्न अत्यंत धोकादायक आहे. म्हणूनच अशी सामान्यीकरणे मांडण्याचा कोणताही प्रयत्न या प्रकरणातून करण्यात येणार नाही. फक्त अभ्यासापेक्षा नमुन्याच्या आधारे प्रत्यक्षात काय आढळून आले आहे. याची संक्षेपात मांडणी करण्याचाच प्रयत्न याप्रकरणात करण्यात येत आहे. या मांडणीच्या आधारावर विशाल किंवा व्यापक पातळीवर संशोधन अध्ययन करण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त व मार्गदर्शक अशी तथ्ये प्राप्त होऊ शकतील एवढीच माफक आशा आहे.

व्यक्तीच्या सामाजिक गतिशीलतेच्या संदर्भात तिच्या क्षेत्रीय मितिचे िचंजपंस कपउमदेपवदद्ध व्यावसायिक मितिचे िबनचंजपवदंस कपउमदेपवदद्ध व कर्तृत्वा-भिमुख मितिचे िबंततमतम कपउमदेपवदद्ध आकलन करून घेण्याचा जोप्रयत्न या अध्ययनातून करण्यात आला त्यावरून खालील बाबी प्रामुख्याने आढळून आल्या आहेत.

- 1) क्षेत्रीय गतिशीलतेचे प्रमाण इंजिनियरींग व मेडीकल व्यवसायातील उत्तरदात्यामध्ये जास्त आहे.
- 2) वकिलीच्या व्यवसायात क्षेत्रीय गतिशीलतेचे प्रमाण सर्वात कमी आहे.
- 3) नोकरदार व्यावसायिक व स्वतंत्र व्यावसायिक यांच्या तुलनात्मक अध्ययनात असे आढळून आले आहे की, नोकरदार व्यावसायिकांचे स्थलांतराचे प्रमाण स्वतंत्र व्यावसायिकांपेक्षा जास्त आहे.
- 4) स्वतंत्र व्यावसायिकांच्या (उदा. डॉक्टर्स) गतिशीलतेच्या संदर्भाला.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) Andersosn, D.H. and Davidson P.E. Occupational mobility in an American Community. - Stanford University Pres 1937.
- 2) Bendix R and Lipset S.M. - Social Mobility in an industrial Society. - University of California Press 1959.